

**NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATINDA MUSIQI**
(Şairin anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə)

Adil Məmməd oğlu Babayev
BDU, filologiya elmləri doktoru, professor
XÜLASƏ

Məqalədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatındakı musiqi məsələlərindən bəhs edilir. Nizami yaradıcılığında Azərbaycan klassik musiqisi və muğamlar çox geniş surətdə əks olunmuşdur. Onun əsərlərinin hamısında Azərbaycan musiqisindən bəhs edilir. Lakin şairin “Xosrov və Şirin” əsərində Azərbaycan musiqisi və muğamları daha çox əks olunur. Burada o dövrdə mövcud olan bütün Azərbaycan muğamlarının və musiqilərinin adları qeyd olunur. Hətta burada yazıçı o dövrün qədim musiqi alətləri barəsində də məlumat verir. Bildiyimiz kimi, musiqilərin nota köçürülməsi qədim yunan alimi Pifaqorun adı ilə bağlıdır. Şərqdə və Şərq ölkəsi hesab edilən Azərbaycanda isə musiqinin nota köçürülməsi XIII əsr Azərbaycan alimi Səfiəddin Urməvinin adı ilə bağlıdır. S.Urməvinin yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərq xalqları musiqisinin inkişafında yeni dövrün başlanğıcıdır. O, Azərbaycan muğamlarını 12 muğam və 6 törəmə muğam şəklində qruplaşdırmışdır. Azərbaycanın ayrı-ayrı klassik muğamları və aşıq musiqilərinin adlarına həm yazılı ədəbiyyat, həm də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində rast gəlik.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Nizami Gəncəvi, “Xosrov və Şirin”, şair, poema, musiqi, muğam, not, aşıq musiqisi, “Dastani-Əhməd Hərəmi”.

2021-ci ildə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) anadan olmasının 880 illiyi tamam olur. Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyev 05 yanvar 2021-ci il tarixdə xüsusi sərəncam verərək 2021-ci ili “Nizami Gəncəvi ili” elan etmişdir. Uzun müddət fars şovinistləri böyük şairin fars dilində yazdığını bəhanə edərək onu “Şaire – Gororge – fars” elan etmiş və uzun müddət bu yalan arqumentə israr etmişlər. Halbuki Nizami bir çox yerdə özünün “türk oğlu türk” olduğunu söyləmişdi (Bu haqda çox deyilib-yazıldığı üçün bu mövzudan geniş bəhs etməyə lüzum görmürük). Bir rəvayətdə deyilir

ki, Avropa hökmdarlarından biri öz şəxsi rəssamına əmr edir ki, Şərqin 10 böyük – dahi şair mütəfəkkirinin – Poeziya Peyğəmbərinin portretini çəksin. Rəssam 10 portret çəkir, amma Nizami bu şəkildə yer almır. Hökmdar qəzəblə soruşur: “Nə üçün Nizami burada yoxdur?”. Rəssam təmkinlə cavab verir: “Mənim ağam, Siz mənə “peyğəmbər şairlərin portretini çək” demişdiniz. Nizami isə Poeziyanın Peyğəmbəri deyil, Allahdır”.

Doğrudan da, Nizami öz dühası ilə əsrləri qabaqlamış, o dövrdə insan idrakı çata bilməyən bir səviyyəyə qalxmışdı. Onun ideyaları – bəşəri arzuları XII əsr idrak dərəcəsiindən çox uca idi. Məsələn, bərabərlik ideyası: İnsan övladının bu dünyaya eyni hüquqla gəlib yaşamağı olduğunu Nizami XII əsrdə demişdisə, bu böyük ideyanı K.Marks və V.İ.Lenin XIX və XX əsrlərdə sevmiş və təhrif olunmuş şəkildə bir platformaya çevirmişdilər.

“İnsan ədalətli olmalıdır” ideyası Nizami yaradıcılığından qırmızı bir xətt kimi keçir.

Nizami poeziya ilə musiqini həmişə vəhdətdə götürürdü. Bizi maraqlandıran Nizami və musiqi problemdir. Musiqinin anası muğam sənətidir. Muğamın tarixi isə hələlik qəti müəyyənləşdirilməmişdir. Bəzi mənbələrə görə muğamat peyğəmbərlərdən qalmadır. Belə ki, Adəm peyğəmbər “Rast”, insan övladının ikinci atası Nuh “Üşşaq”, Davud peyğəmbər “Nəva”, Süleyman peyğəmbər “Hicaz” (“Şur” muğamında bir hissə), Yəhya (İohan) peyğəmbər “Əraq” (“Rast” muğamının son hissəsi), Yaqub peyğəmbər “Hüseyni” (“Rast” muğamında bir hissə); Bala Ömər “Urulik” üzrə oxuyub-danışır, Məhəmməd peyğəmbər isə “Rəhaq” (bəlkə “Rahab” muğamı) üstündə nazil olan Quran ayələrini çatdırarmış.

Doğrudan da, həm əran, həm də Quran ayələri mütənəsin muğamlar üstündə oxunur.

Nizamiyə gəldikdə o bu gün tam dəstgah şəklində yaşayan 8 muğamın – “Rast”, “Badə”, “İraq”, “Üşşaq”, “Zərifkənd”, “Busəlik”, “İsfahan” və “Bəstə” muğamlarının adını çəkdiyi kimi, 30-dan artıq musiqi alətinin adlarını da çəkir: saz, həftisaz, setar, tənbul, qanun, əl-ud, rud, ney, sür, təbil-nağara, dohul-davul, çərəz, zəng, şeypur, nəfir, şah-nəfir, cəng, bərbət, rübab və s. alətlərin adını çəkməkdən əlavə, onların səslənməsi, səs təsiri haqqında bəhs etmişdir.

Şairin “Xosrov və Şirin” poemasında dahi Nizami xanəndə Barbədin bildiyi

100 mahnıdan 30-nun adını çəkir və o mahnıların təsirini, mənə istiqamətini göstərir. Aşağıdakı şeir parçasına diqqət edək (4, s. 167-168):

Çalğıçı Barbədin tərifi

Sərxoş bülbül kimi gələndə Barbəd
Su kimi axırdı əlində bərbət.
O, çala bildiyi yüz xoş nəğmədən
Seçdi otuzunu – özü bəyənən.
Bu otuz nəğmə ki, Barbəd çalırdı,
Gah ürək verirdi, gah can alırdı.
“Gənci-badavərd”lə məclisi açdı,
Ağzı hər nəfəsdə xəzinə saçdı.
“Kini-İrəc”inə açanda meydan
Qisasa başlardı təzədən cahan.
Səslənən zamanda o “Baği-Şirin”
Acı meyvələr də olurdu şirin (3, s. 167-169).

Burada məşhur musiqiçi Barbədin işrət məclisində oxuduğu, XII əsrdə dillər əzbəri olan 100 nəğmədən 30-u işlənmişdir. “Xosrov və Şirin”in maraqlı musiqi avazlı görüş gecələrindən ən yadda qalan gün hər ikisinin sevdiyi muğənnini – xanəndəni yarışdırmasıdır. Burada Xosrovin xanəndəsi Barbəd, Şirinin xanəndəsi isə Nikisadır. Əvvəlcə Barbəd cəng çalır, hamını heyran edirdi, Nikisa isə cəngə cavab olaraq ərgənun “telini dilləndirirdi”. Sonra muğam dəstgahlarına keçirlər. İlk öncə Nikisa oxumağa başlayır:

Nikisa necə ki demişdi Şirin,
Bir qəzəl oxudu “Rast” üstə həzin (3, s. 288).

“Rast” o vaxt ən geniş yayılmış muğam idi. Hissələri: Novruz-rəvəndə, Rast, Üşşaq, Hüseyini, Vilayəti (bəzən Dilkəş deyirlər), Xocəstə, Xavəran, Əraq, Pəncgah, Rak, Əmiri, Məsihi. “Rast”ın o vaxtki hissələrini verməklə demək istəyirik ki, muğam 800 ildə çox güclü dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Çünki muğam sarayını hər usta tikə bilməz. Hər müğənni nəğməkar – muğam

xanəndəsi ola bilməz. Maraqlı olması üçün Barbədlə Nikisanın muğam yarışından bir neçə muğam verməyi lazım bilirik. Barbəd ona cavab verir:

Bitdi Nikisanın cənglə nəğməsi,
Barbədin setarı qaldırdı səsi.
Bir məst aşiq kimi saza vurdu əl,
“Üşşaq” pərdəsində oxudu qəzəl (3, s. 290).
Göründüyü kimi, “Üşşaq” da “Rast” üstündədir, “Rast”ın III hissəsidir.

Barbəd nəğməsini bitirdi durdu,
Nikisa mizrabı tellərə vurdu.
Hasari adlanan incə pərdədən,
Belə bakirələr çıxdı pərdədən (3, s. 29).
Hasar – hisar “Cahargah” muğamındadır. “Bəstəniqar”dan sonra, “Müxalif”dən əvvəl oxunurdu. İndi “Zabol-segah”da “Mübərriqə”dən sonra oxunur:

Nikisa dayandı, susdu avazı,
O yandan səsləndi Barbədin sazı.
İraqlılar kimi yüksəldi səsi,
Axtıdı tellərdən İraq nəğməsi (3, s. 224).

İraq “Rast”, “Segah”, “Mahur-hindi”, “Rahab” muğamlarının kulminasiya nöqtəsidir. Daha çox “Rast”da oxunur:

Barbəd böylə gözəl hava çaldısa,
Ondan yaxşısını çaldı Nikisa.
Novruz gülü kimi açıldı əvvəl,
“Novruz” pərdəsində oxudu qəzəl (3, s. 296).

“Novruz” “Rast” müqəddiməsi kimi geniş yayılıb:

Nikisanın sözü sona yetirkən,
Barbədin setarı dilləndi birdən.

“İsfahan” pərdəsi başladı “Nəva”,
Oxudu eşq ilə bir gözə hava (3, s. 298).

“İsfahan” Orta və Yaxın Şərq musiqisində mövcud olan 12 muğamdan altıncısıdır. İndi bu, daha çox “Bayatı-Şiraz” adlanır.

Nikisa oxudu cadugər kimi,
“Rəhavi” üstündə köklədi simi (3, s. 299).

“Rəhavi” XIX əsrə qədər ən geniş yayılmış muğam olmuşdur. İndi “Rahab” adlanır. Əmiri, Nəva, Rahob, Şikəsteyi-fars, Mübərriqə, Əraq, Pəncgah, Qərayi və Məsihi şöbələrindən ibarətdir. Nizami Gəncəvi bu muğamların hər birinin bədii-estetik siqlətini şərh etdiyi kimi, onların fəlsəfi mənasını da şərh edir. Ümumiyyətlə, bu mövzu böyük araşdırma tələb edir.

Doğrudur, bu gün dünya musiqisində işlənən not adları Qədim yunan alimi Samoslun Pifaqorun (e.ə. 580 – 500) adı ilə bağlıdır. Bu geniş və hərtərəfli inkişaf etmiş dahi alim bir çox elm sahələrində olduğu kimi, musiqi sahəsində də ilk addımları atmışdır. Pifaqorun işlətdiyi not adları münasib fəza fiqurlarının adı ilə əlaqəli şəkildə götürülmüşdür. Bu problemdən bəhs edərkən dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov yazırdı: “Ərəb, İran, Avropa musiqişünaslarına görə, qədim yunanlar 7 səma cisimlərindən hər birinin Pifaqor tərəfindən icad edilmiş 7 tondan birinə müvafiq olduğunu zənn edirmişlər. o tonlar bunlardır:

Yunanca	Ərəbcə
1. Mi – Ay	1. Nəva
2. Fa – Merkuri	2. Busəlik
3. Sol – Venera	3. Past
4. Lya – Günəş	4. Əraq
5. Si – Mars	5. Üşşaq
6. Do – Yupiter	6. Zirəfkənd
7. Re – Saturn	7. Rəhavi” (5, s. 16).

Doğrudur, bir türk oğlu olaraq Fərabî Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd (870-950) ensiklopedik alim kimi Orta Asiya və Azərbaycan musiqisinin inkişafında da böyük rol oynamışdır. Əl-Fərabî, “Şərqin II Aristoteli” adlanırdı. Onun musiqi konsepsiyası İbn Sina, Bəhmənyar, Nizami, İbn Rüşd, Səfiəddin Urməvi, N.Tusi, İbn Xaldun və başqa dahi sənətkarlar üçün bilik,

elm xəzinəsi olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, 1975-ci ildə Əl-Fərabinin 1100 illik yubileyi geniş miqyasda qeyd edilmişdir.

Ü.Hacıbəyov yazır: “Belə məlumat vardır ki, Yaxın və Orta Şərqdə bizim eramın əvvəllərində musiqi yazıları mövcud idi. VIII-XII əsrlər və ondan sonrakı dövrlərin not yazıları bizə qədər gəlib çatmışdır. Bu, Fərabî və Şirazi tərəfindən işlənən hərfi notasiyadır” (5, s. 62).

XII əsrdə Azərbaycanda musiqi sənətinin muğam növü geniş şəkildə inkişaf etməyə başladı. Bu, hamıdan əvvəl Səfiəddin Əbdülmömin ibn Yusif ibn Faxir əl-Urməvi (1230, Urmıya – 1294, Bağdad) kimi universal dahi alimin adı ilə bağlıdır.

S.Urməvinin adı – yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərq xalqları musiqisinin inkişafında yeni dövrün başlanğıcıdır. Bütün Şərq, eləcə də şifahi ənənəyə malik Azərbaycan professional musiqisinin əsasını təşkil edən səs komplekslərini sistemləşdirməsi Səfiəddin Urməvinin musiqi nəzəriyyəsi sahəsində mühüm nailiyyətidir. Bu sistemə əsaslanaraq Səfiəddin Urməvi risalələrində daha mükəmməl tabulatura vasitəsilə 12 əsas muğam (dövr), 6 törəmə muğam (avaz) səs düzümü, eləcə də bəzi melodiyalardan parçalar vermişdir (1, s. 409).

Bəzi mənbələrdən aydın olur ki, Səfiəddinin Doreye mofəssələ – (səslərin do – reye – mifəsol – lya si) notları tam verilmişdir, yəni bu müfəssəl dövrdə həyatda olan bütün səslər vardır. Belə dövrdə 12 muğam, 6 avaz yerləşir: Doreye mofəssələ – si.

XII əsrin böyük alim və şairləri bu dövrəyə daxil olan muğamların hər birinin bədii-ruhi təsirini qəbul edərək öz yaradıcılıqlarında geniş istifadə etmişlər. yuxarıda Barbəd və Nikisanın çalın-oxuduğu muğamlar indi də öz bədii-ruhi təsir qüvvəsini saxlamışdır. Ü.Hacıbəyov yazırdı: “Bədii-ruhi təsir cəhətdən “Rast” dinləyicidə mərdlik və gümrahlıq hissi, “Şur” şən, lirik əhvali-ruhiyyə, “Segah” məhəbbət hissi, “Şüştər” dərin kədər, “Çargah” həyəcan və ehtiras, “Bayatı-Şiraz” qəmginlik, “Humayun” isə “Şüştər”ə nisbətən daha dərin bir kədər hissi oyadır.

Bu əsas məqamlardan başqa, xeyli yayılmış əlavə məqamlar və muğam şöbələri də vardır ki, bunlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: “Şahnaz”, “Sarənc”, “Bayatı-kürd”, “Hicaz”, “Qatar” və s. bunların sayı 70-dən çoxdur (5, s. 14).

Muğamlar aşıq musiqisi ilə yanaşı olaraq öz mükəmməlliyi və təsirliliyi ilə xalqın qəlbini fəth edirdi.

XIII əsrə aid edilən “Dastani-Əhməd Hərami” əslində daha əvvəlki dövrlərə aid edilə bilər. Amma XII əsrdə (bəlkə də ondan daha əvvəl) yaranıb inkişaf edən muğamlar eyni bədii-ruhi təsir qüvvəsi və estetik səviyyəsi, habelə sabitliyi ilə bu dastanda da öz əksini tapmışdır. Bu dastanda böyük bir şənlikdə aşağıdakı muğamlar oxunur:

Buyurdu çünki qonaqlar oturdu,
Müğənnilər əl əbrusinə urdu.
Gəlir ağazə duzlu – sövti – pərdə,
Eşidənlər bulur dərmanı dərdə.
İraqi, İsfahan, Novruzi, Şahnaz
Edərdi bir-birinə iki şah naz.
Nühufivü, Hüseynivü, Hicazi,
Dilə gəlib çalardı dürlü sazı.
Həm on iki məqamı seyr edərlər,
Dəvardəhu, şeşini deyr edərlər.
Nəhifi eyləyibən cəngi dizildi,
Qonuri şeşdə avazi düzüldi.
Dühəng avazının vəzni bəlirdi,
İnilti ilə nay həfrin qılırdı.
Şu kimsələr çalar idi tənbur,
Gözəl məhbubilər hər birisi nur (2, s. 87-88).

Burada adı çəkilən muğamlardan: “İraq”, “İsfahan”, “Novruz”, “Şahnaz”, “Hüseyni”, “Nühufi”, “Hicaz”, duhəng ün – avaz və sairənin adları kimi özləri də indi yaşamaqdadır.

Dastanda adı çəkilən musiqi alətləri – tənbur, ud, dundur, nağara, davul, şeştə (şeştər), saz, qopuz və s. indi də işlədilməkdədir.

Göründüyü kimi, muğamlarımız və musiqi alətlərimiz xalqımızın qədim və yüksək mədəniyyətini qoruyub saxlamışdır. Nizami irsi isə bu qədim mədəniyyətin zirvəsində dayanır.

Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi qəzəllərinin birində aşıq-məşuq məzmununu muğam şöbələrinin mahiyyət və mündərcəsi ilə əlaqələndirir.

Böyük alim-filoloq Firuz Sadiqzadənin əldə edərək təqdim etdiyi bir qəzəldə dediklərimizə aid sübutlar vardır. Bu qəzəldə aydın olur ki, Nəsimi dövründə – XIV əsrdə artıq Azərbaycan muğamları və onların ayrı-ayrı bölmələri məşhur imiş. Çünki şair qəzəldə “Üşşaq”, “Novruz”, “Rast”, “Kuçik”, “Hüseyni”, “Cahargah”, “Buzurq”, “Segah”, “İraq”, “İsfahan”, “Zəngulə”, “Mübərriqə”, “Müxalif”, “Şahnaz” kimi muğamların adını çəkir, onların mahiyyətini aşıqın və ya məşuqənin əhvalı ilə müqayisə edir. Qəzəli olduğu kimi veririk:

Həsərət yaşı hər ləhzə qılır bənzimizi saz,
Bu pərdədə kim, kim nəsnə bizə olmadı dəmsaz.
“Üşşaq” meyindən qılalı işrəti Novruz,
Ta Rast gələ çünki Hüseynidə sərəfraz.
Ya Cahargahi lütf qıl ey hüsnü – Büzürqi,
Kuçik dəhənindən bizə, ey dilbəri tənnaş.
Zəngulə sifət nalə qılam zar Segaha,
Çün əzmi – Hicaz etməyə məhbubi xoş avaz.
Ahəngi – Sifahan qılır ol nami İraqi,
Zənnədi yolunda yenə canım qıla pərvaz.
Könlümü Hasar eylədi eylədi ol ruyi Mübərqa,
Gəl olma Müxalif bizə ey dilbəri – Şahnaz.
Çün suzə gəlib, eşq gözün qılsa Nəsimi,
Şövqündən onun cuşə gələr Sədiyi – Şiraz (6).

Burada sərbəst muğamlarla yanaşı, muğam hissələrinin adları da çəkilir ki, onları bir-bir mənalandırmaq bizi mövzudan uzaq sala bilər. Bunu deməklə kifayətlənirik ki, bu qəzəlin yazılmasından 700 ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq, heç bir muğamın quruluşu və fəlsəfi səs düzümünün mahiyyəti dəyişməmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, VIII cild. / baş red. C.B.Quliyev. Bakı: Qızıl Şərq, 1984, 608 s.
2. Dastani-Əhməd Hərami (Tərtib edən: Əliyər Səfərli). Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.

3. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin (poema). Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1962, 357 s.
4. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin (poema). Bakı: Yazıçı, 1982, 401 s.
5. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: "Azərbaycan Dövlət musiqi" nəşriyyatı, 1962, 108 s.
6. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1985, 438 s.

Низами Гянджеви и музыка в средневековой азербайджанской литературе (к 880-летию со дня рождения поэта)

Адил Мамед оглу Бабаев БГУ,
доктор филологических наук, профессор

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы музыки в произведениях Низами Гянджеви и в средневековой азербайджанской литературе. Азербайджанская классическая музыка и мугамы широко отражены в творчестве Низами. Во многих его произведениях есть упоминание азербайджанской музыки, в произведении же поэта «Хосров и Ширин» азербайджанская музыка и мугамы отражены еще в большей степени. Упоминаются названия всех существовавших в то время азербайджанских мугамов и других музыкальных произведений. Кроме того, писатель дает сведения о старинных музыкальных инструментах того времени. Как известно, запись музыки в нотах связана с именем древнегреческого ученого Пифагора. На Востоке, в том числе в Азербайджане, перенос музыки на ноты связан с именем азербайджанского ученого XIII века Сафиаддина Урмави. Творчество С.Урмави – начало новой эры в развитии музыки народов Ближнего Востока. Он сгруппировал азербайджанские мугамы в 12 видов основных и 6 производных мугамов. Названия отдельных классических мугамов и ашугской музыки Азербайджана встречаются также как в письменной, так и в устной народной литературе.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, поэт Низами Гянджеви, поэма "Хосров и Ширин", музыка, мугам, ноты, ашугская музыка, "Дастани-Ахмед Харамии".

**Nizami Ganjavi and music in the Medieval Azerbaijanian literature
(On the occasion of the 880th anniversary of the poet's birth)**

Adil Babayev

BSU, Doctor of Philology, Professor

ARTICLE

The article deals with the issues of music in the works of Nizami Ganjavi and in medieval Azerbaijani literature. Azerbaijani classical music and mughams are widely reflected in the work of Nizami. In many of his works there is a mention of Azerbaijani music, but in the work of the poet "Khosrov and Shirin" Azerbaijani music and mughams are reflected to an even greater extent. The names of all Azerbaijani mughams and other musical works that existed at that time are mentioned. In addition, the writer gives information about ancient musical instruments of that time. As you know, the recording of music in notes is associated with the name of the ancient Greek scientist Pythagoras. In the East, including in Azerbaijan, the translation of music into notes is associated with the name of the Azerbaijani scientist of the 13th century, Safiaddin Urmavi. Creativity S.Urmavi - the beginning of a new era in the development of music of the peoples of the Middle East. He grouped Azerbaijani mugams into 12 types of basic and 6 derivative mugams. The names of individual classical mughams and ashug music of Azerbaijan are also found both in written and oral folk literature.

Key words: Azerbaijani literature, poet Nizami Ganjavi, poem "Khosrov and Shirin", music, mugham, notes, ashug music, "Dastani-Ahmed Haramii".